

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Ongelijkheid als grondslag van de economie

De economie functioneert bij de gratie van schaarste en ongelijkheid. Hoewel sommige ideologieën hierin hun vertrekpunt nemen om een utopisch gelijkheidsideaal na te jagen, is in de geschiedenis van het denken veel vaker geprobeerd aan de verschillen tussen mensen en landen een hogere betekenis toe te dichten. In de schepping zijn bewust niet alle noodzakelijkheden van het leven toegewezen aan alle gebieden van de aarde, maar ze zijn ongelijk verdeeld over de landen om de mensen aan te zetten tot handel. Dit 'filantropische plan' beoogt door het creëren van wederzijdse behoeften onderling contact en samenwerking te stimuleren.

---

door Joost Hengstmengel

De auteur is promovendus aan de Faculteit Wijsbegeerte van de Erasmus Universiteit Rotterdam en doet onderzoek naar opvattingen van goddelijke voorzienigheid in het vroegmoderne economische denken.

SOMMIGE ZAKEN ZIJN INTUÏTIEF EENVOUDIG te begrijpen maar moeilijk te definiëren. Een voorbeeld is de 'tijd'. Wanneer niemand je ernaar vraagt, zo luiden Augustinus' bekende woorden, weet je wat het betekent, maar als je het aan iemand moet uitleggen niet meer. Hetzelfde lijkt op te gaan voor het begrip 'economie'. Een kind voelt al aan wat ermee wordt bedoeld, maar de term laat zich lastig vastpinnen. De gedachte van een economie als domein dat samenvalt met de samenleving is overigens een betrekkelijk recente uitvinding. De filosoof Charles Taylor laat in zijn boek *A secular age* mooi zien hoe de economie pas in de zeventiende en achttiende eeuw onderdeel werd van de sociale beeldvorming, dat wil zeggen de manier waarop mensen zich hun sociale bestaan voorstellen. Naast dat het economische een van haar belangrijkste doelstellingen werd, ging men de

samenleving zelf als een ‘economie’ zien, ofwel een terrein van productie, verdeling en consumptie met een eigen dynamiek en eigen wetmatigheden.¹ Dit wil natuurlijk niet zeggen dat er daarvoor geen economieën bestonden. Het zogenoemde economische probleem is immers van alle tijden en het is aannemelijk dat mensen elkaar altijd al hebben opgezocht om samen te werken en de vruchten van hun arbeid te verhandelen. Diep verankerd in de menselijke natuur, zo stelt Adam Smith, bevindt zich een neiging tot ruilen, handelen en het uitwisselen van het ene goed tegen het andere die bij geen enkele diersoort wordt aangetroffen.²

EENHEID IN VERSCEIDENHEID

Eenvoudiger dan haar te definiëren, is vast te leggen wat de grondslagen zijn van de economie (waarbij ik een ‘economie’ voor het gemak voorstel als een situatie waarin twee of meer individuen deelnemen aan onderling economisch verkeer). Zonder twijfel is allereerst schaarste de belangrijkste bestaansrede voor de economie. Als de productiefactoren onbeperkt voorhanden zouden zijn en de mens zonder moeite zelf in al zijn behoeften zou kunnen voorzien, is er geen noodzaak tot uitwisseling van goederen en diensten. Diverse middeleeuwse theologen stellen dan ook terecht vast dat er te midden van de overvloed van het Bijbelse paradijs geen (ruil)handel nodig was en dat de oorsprong van de economie dus na de zondeval ligt. Een tweede grondslag, die centraal zal staan in deze bijdrage, is ongelijkheid. Een belangrijke reden waarom mensen een beroep doen op de economische activiteit van anderen is dat zij niet al het noodzakelijke zelf kunnen produceren. Dit niet alleen vanwege de zojuist genoemde schaarste, maar ook omdat niet iedereen is begiftigd met dezelfde (aangeboren) talenten en (aangeleerde) vaardigheden. Mensen zijn met andere woorden ongelijk. Deze ongelijkheid is weliswaar geen noodzakelijke voorwaarde voor een economie, maar wel hetgeen dat haar de typische dynamiek geeft. Een economie, en meer specifiek een markteconomie, zal pas tot bloei komen wanneer verschillende typen mensen hun eigen roeping volgen.

Aan deze verschillen tussen mensen werd vanouds een hogere betekenis toegekend. Hun specifieke talenten en aanleg, zo was de gedachte, zijn hun bewust door de goden, de Natuur of God toebedeeld. Het evidentst was dit wel bij de man en de vrouw. Aristoteles stelt in de aan hem toegeschreven tekst *Oeconomica* reeds dat God de mannelijke en vrouwelijke natuur geschikt gemaakt heeft voor een partnerschap door hen te voorzien van onderscheiden vermogens die bij andersoortige taken van pas komen. Maar ook in een breder gemeenschapsverband werd een dergelijke ‘voorzienigheid’ opgemerkt. In de dialoog *De staat* laat Plato zijn leermeester Socrates filosoferen over een denkbeeldige stadstaat die ontstaat omdat de inwoners niet

zelf in al hun behoeften kunnen voorzien en vanuit eigenbelang besluiten om samen te werken. Deze samenwerking baat hen omdat niet alle inwoners gelijk zijn, maar ‘van nature’ verschillen. Door zich toe te leggen op de taken die passen bij hun ‘natuurlijke aanleg’ draagt ieder het zijne bij aan de stads-economie. De van boven bewerkte ongelijke verdeling van kwaliteiten, die we overigens ook aantreffen bij andere antieke schrijvers, zoals Homerus, beoogt met andere woorden de mens aan te zetten tot samenleven en -werken. Een gedachte die met graagte door de kerkvaders en de latere scholastieke theologen werd geïntegreerd in het christelijke denken.

Ze was echter niet geheel vreemd aan de Heilige Schrift. Thomas van Aquino maakt ons er in zijn *Quaestiones quodlibetales* op attent dat ook het Nieuwe Testament diverse malen spreekt over de christelijke gemeente als een lichaam waarvan de afzonderlijke leden verschillende taken hebben die bijdragen aan het geheel. In de brief aan de Korintiërs wordt zelfs gesproken van een ‘verscheidenheid in genadegaven’ en een ‘verscheidenheid in bedieningen’ die door de Geest onder de mensen zijn uitgedeeld. Vanzelfsprekend gaat het hier om geestelijke gaven en niet om talenten voor het arbeidzame leven, maar dergelijke passages zijn de eeuwen door wel met de economie in verband gebracht. Zo ook door Thomas van Aquino, die de verschillen in menselijke beroepen vergelijkt met de verschillende taken van de delen van een lichaam. Het is dankzij de goddelijke voorzienigheid, zo redeneert hij, dat mensen worden gekenmerkt door verschillende neigingen tot de ene of de andere vorm van levensonderhoud. Door hen ongelijk te bedelen en hen te laten samenwerken is nooit iemand geheel verstoken van die dingen die noodzakelijk zijn voor het verwerven van het dagelijks brood.

De ongelijkheid tussen mensen maakt enerzijds dat zij in economische zin afhankelijk zijn van anderen. De individuele mens kan in zijn leven niet alle vaardigheden ontwikkelen die nodig zijn om in al zijn behoeften te voorzien. Hij zal dus met zijn arbeid of de vruchten van zijn arbeid moeten verwerven wat hijzelf niet kan produceren. Anderzijds vormt menselijke ongelijkheid de basis voor arbeidsdeling. Juist de verschillen tussen mensen maken het aantrekkelijk om iedereen zich te laten specialiseren in die taken en beroepen die aansluiten bij hun specifieke aanleg en talenten. Langs deze weg zal er een groter en beter aanbod van producten en diensten zijn dan wanneer iedereen probeert om volledig in het eigen levensonderhoud te voorzien. Deze wijsheid is niet voor het eerst opgemerkt door Adam Smith, zoals soms wel wordt beweerd, maar is de hele geschiedenis door opgetekend door wijsgeren en theologen. Overigens zagen niet alleen christenen in de maatschappelijke arbeidsdeling een uiting van Gods zorg voor mensen. Ook een moslimgeleerde als Ibn Khaldun relateert haar aan

Allah. Waar de dieren vooral zijn bedeed met kracht en middelen om zich te verdedigen, ontvingen de mensen verstand en handen om verschillende ambachten uit te oefenen, aldus de middeleeuwse schrijver. Samenwerking is onontbeerlijk voor de mens, en vormt mede de grondslag voor samenleving en beschaving.³

ALLE MENSEN WORDEN BROEDERS

De onvolkomenheid van mensen is van meet af aan in verband gebracht met de verschillen tussen landen. Net zoals mensen ongelijk delen in de goddelijke gaven, zouden ook hele landen ongelijk bedeed zijn, maar dan op het niveau van bodemschatten en natuurproducten. In de oudste uitspraak die ons over deze thematiek bekend is, trekt de historicus Herodotus reeds deze parallel. Geen enkele mens, zo schrijft hij in de vijfde eeuw voor Christus, kan alle goede dingen tegelijkertijd bezitten, net zoals geen enkel land zelfvoorzienend kan zijn in wat het produceert: het bezit het ene, en heeft gebrek aan het andere. De erkenning van de objectieve, door de natuur gegeven verschillen tussen landen en streken was een heuse constante in het Grieks-Romeinse denken. Zo is de gedachte dat dezelfde aarde niet alles voortbrengt onder meer terug te vinden in de gedichten van Ovidius en Vergilius. Vooruitblikkend op het toekomstige gouden tijdperk merkt de laatste ergens op dat er ooit een moment zal komen dat de handel overzee zal stoppen omdat al het land alles zelf zal produceren. Dit *omnis fert omnia tellus*, dat al het land alles voortbrengt, werd in latere tijden omgevormd tot een ontkenkende leuze en aldus verheven tot de grondslag van internationale handel.

Hoewel men al vroeg bekend was met natuurlijke factoren die de economische verschillen tussen landen kunnen verklaren, werd ook deze ongelijkheid niet als iets toevalligs gezien. De toon werd gezet door de Griekse retor Libanius van Antiochië in de vierde eeuw na Christus. In een van zijn oraties prijst hij een tweetal keizers die de internationale handel weer in ere hebben hersteld en daarmee beantwoorden aan de bedoelingen van de Schepper. Deze had bij de schepping bewust niet alle noodzakelijkheden van het leven toegewezen aan elk gebied van de aarde, maar ze ongelijk verdeeld over de landen om de mensen aan te zetten tot handel. Dit ‘filantropische plan’ beoogde door het creëren van wederzijdse behoeften onderling contact en samenwerking te stimuleren. Libanius’ theologische interpretatie van internationale handel vond via zijn leerlingen, de kerkvaders Basilius de Grote, Gregorius van Nazianze en Johannes Chrysostomus, ingang in de lange christelijke traditie (de laatste theoloog bij wie ik een toespelings op het thema ben tegengekomen is verrassend genoeg Abra-

ham Kuyper). De gedachte van een hoger plan achter wereldhandel steunde weliswaar op geen enkel Schriftuurlijk bewijs, maar sloot niettemin aan bij de tendens om overal goddelijke bedoelingen achter te zoeken.⁴

Het denken over de hogere betekenis van economische ongelijkheid voor de wereldhandel bereikte een climax in de achttiende-eeuwse verlichting. Nog altijd werd de oorsprong van deze handel toegeschreven aan

Het denken over de hogere betekenis van economische ongelijkheid voor de wereldhandel bereikte een climax in de achttiende-eeuwse verlichting

God, niet in de laatste plaats omdat Hijzelf tevens de scheepsbouw en scheepvaart aan Noach geleerd zou hebben. Economische auteurs van ongeacht welke religieuze stroming kwamen woorden tekort om deze uitingen van de goddelijke voorzienigheid te roemen. Boven wederzijdse solidariteit uit werd

grensoverschrijdende handel zelfs geacht te kunnen leiden tot een broederschap der volken. Waar mercantilistische auteurs (die hun pen ten dienste stelden van de verrijking van de eigen natiestaat) het idee van een goddelijke oorsprong van internationale handel nog gebruikten als een rechtvaardiging van handel met concurrerende landen op zich, werd het steeds vaker een argument voor handelsvrijheid en later ook volledige vrijhandel. Handelsbarrières zouden ingaan tegen het voorzienige plan, daar zij de door God gewilde internationale uitwisseling belemmeren. Landen waren naar men meende niet geroepen om onderlinge verschillen op te heffen of te misbruiken, maar om te komen tot één wereldwijde handel waarin iedereen deelt in de rijkdommen van de schepping.

Vanaf de achttiende eeuw werd bovendien steeds vaker gewezen op de voordelen van een internationale arbeidsdeling. Het feit dat landen op andere wijze door de Allerhoogste gezegend waren, maakte onderlinge handel niet alleen noodzakelijk maar ook voordelig. Uit deze goddelijke vingerwijzing werd dan ook opgemaakt dat landen zich zouden moeten concentreren op die industrieën waarin zij een natuurlijk voordeel hebben ten opzichte van andere landen. In plaats van te streven naar autarkie en daarbij wezensvreemde bedrijfstakken te introduceren en in stand te houden, konden landen zich beter specialiseren. De landsproductie zou de binnenlandse vraag dan weliswaar ver overtreffen, maar kon vervolgens worden geëxporteerd in ruil voor producten die niet op eigen bodem voorkomen. Op deze manier zullen er in een land meer en kwalitatief betere producten voor de bevolking voorhanden zijn, afkomstig van zowel lokale als buitenlandse markten, dan wanneer het zou streven naar zelfvoorzienendheid.

NIET BIJ BROOD ALLEEN?

Het idee van een door God gewilde arbeidsdeling op zowel lokaal als internationaal niveau bleef voortleven in de negentiende eeuw. Het raakte echter langzaam ondergesneeuwd door allerhande technisch-economische discussies. Wat bleef was de erkenning dat ongelijkheden tussen mensen en landen geen probleem maar een potentieel voordeel zijn.

Tot slot, wat kunnen we nu van deze historische wetenswaardigheden leren?⁵ Twee lessen kunnen worden getrokken. De eerste is dat het gelijkheidsideaal niet in alle gevallen opgaat. Ongelijkheid tussen mensen en landen kan worden gezien als de *rationale* van de nationale economie en de wereldeconomie. Op nationaal niveau is het dus zaak om diversiteit binnen de beroepsbevolking aan te moedigen. Een dergelijke verscheidenheid in beroepen die aansluit bij de talenten van mensen vergroot de sociale cohesie en bevordert mogelijk de welvaart. Wat buitenlandse politiek betreft zal het economisch beleid niet gericht moeten zijn op een streven naar zelfvoorzienendheid, maar op uitwisseling. Landen kennen een eigen economische geschiedenis, worden gekenmerkt door specifieke geografische en klimatologische omstandigheden, en hebben andere grondstoffen en bodemschatten tot hun beschikking. Een internationale arbeidsdeling waarbij landen zich specialiseren in die bedrijfstakken en sectoren waarin zij een competitief voordeel hebben, is daarmee in potentie lonend.

De tweede les is van levensbeschouwelijke aard. Uit de manier waarop door de eeuwen heen tegen de rol van ongelijkheid in het economisch verkeer is aangekeken blijkt hoezeer aan de economie een hogere betekenis werd toegekend. Men was ervan overtuigd dat God juist verschillen tussen mensen en landen wil gebruiken om hen via arbeidsdeling en handel aan te zetten tot wederzijds contact, vriendschap en zelf een broederschap der volken. Hoezeer sommige van deze ideeën ook

Ook zoiets alledaags als de economie kan worden gezien als een relationeel domein waarin het mens-zijn tot zijn recht kan komen

gekleurd zijn door een utopisch verlichtingsdenken, van belang blijft de grondgedachte dat ons economisch handelen meer is dan een puur materiële strijd tegen de schaarste. Ook zoiets alledaags als de economie kan worden gezien als een relationeel domein waarin het mens-zijn tot zijn recht kan

komen. Het is waar dat de mens niet kan leven bij het spreekwoordelijke brood alleen. De productie, distributie en consumptie van dit dagelijks brood kunnen echter wel deel uitmaken van een zinvol leven, zeker wan-

neer zij leiden tot solidariteit en samenwerking. Een dergelijke economie heeft inderdaad iets goddelijks.

Noten

- 1 Charles Taylor, *A secular age*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 2007, p. 176 e.v.
- 2 Zie hoofdstuk 2 van het eerste boek van *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776).
- 3 De opvatting van Aristoteles over de ongelijkheid van mannen en vrouwen is te vinden in hoofdstuk 3 van het eerste boek van de *Oeconomica* (1343b). Het relevante gedeelte uit Plato's dialoog staat in boek 2 van zijn *Politeia* (369b-374e). Thomas van Aquino schrijft over de verschillende aanleg van mensen in vraag 7 van de zevende afdeling van zijn *Quaestiones quodlibetales*. Vgl. zijn *Summa contra gentiles*, bk. 3, dl. 2, h. 134. Ibn Khaldun zet zijn theorie uiteen in het eerste hoofdstuk van de *Muqaddima*.
- 4 Herodotus' opmerking over de ongelijkheid van mensen en landen staat in boek 1 van zijn *Historiè's apodeksis*.

Ovidius en Vergilius refereren aan de verschillende bodemgesteldheden in respectievelijk *Ars amatoria* en *Georgica*. De oratie van Libanius waarnaar wordt verwezen is zijn 59e, gericht aan keizer Constantius en Constans ('Basilikos eis Konstantion kai Konstanta'). Kuypers toespeling op het thema is te vinden in het derde, praktische deel van zijn *De gemeene gratie* (Amsterdam: Hóveker & Wormser, 1904, p. 430).

- 5 De historische thema's uit deze bijdrage zullen veel uitgebreider aan bod komen in het proefschrift waar ik aan werk. Twee 'standaardwerken' op hetzelfde terrein zijn: Ernst Oberfohren, *Die Idee der Universalökonomie in der französischen wirtschaftswissenschaftlichen Literatur bis auf Turgot*. Jena: Verlag von Gustav Fischer, 1915; en Jacob Viner, *The role of providence in the social order. An essay in intellectual history*. Philadelphia: American Philosophical Society, 1972.